

Ob 70-letnici vrnitve Primorske k matični domovini

Jure Rejec

Pred leti smo v Muzej v Železnikih dobili zanimiv zapis z naslovom Zgodovinski dogodek o praznovanju Železnikarjev ob priključitvi Primorske k matični domovini. Njegova avtorica Vida Košmelj je priložila tudi zanimivo fotografijo tega dogodka.

Pa najprej umestimo dogodek v zgodovino.

Krivična rapalska meja je po prvi svetovni vojni odrezala velik del zahodnega slovenskega ozemlja in v naročje fašizma pahnila veliko Slovencev. Meja je bila določena novembra 1920 in je potekala po črti Peč-Triglav-Jalovec-Porezen-Blegoš-Hotedrščica-Planina-Javornik-Snežnik-Kvarner. Več kot 300 tisoč Slovencev je prišlo pod Italijo (tedaj ena tretjina slovenskega prebivalstva in ena četrtnina slovenskega ozemlja). Velikokrat se danes sploh ne zavedamo več, kako blizu naših krajev

smo skoraj 25 let imeli mejo, ki nas je ločevala. In ravno prebivalci krajev na obeh straneh meje so zato še z večjo vnemo sodelovali v boju proti okupatorjem v drugi vojni. Po kapitulaciji Italije 8. septembra 1943 se je prižgala prva luč upanja, da bo krivična meja kmalu preteklost. Bolj se je vojna bližala koncu, bolj se je končna rešitev umikala in se nadomeščala z dogovori in s političnimi odločitvami zaveznikov.

1. maja 1945 je v Trst vkorakala 4. armada jugoslovanske vojske s slovenskim 9. korpusom NOV in POJ, potem ko je že nekaj dni načrtno osvobajala primorsko ozemlje. 2. maja pa so Trst z zahoda dosegle tudi zavezniške sile. Zaradi političnih dogovorov se je jugoslovanska vojska že 12. maja morala iz Trsta umakniti, vprašanje meje pa je ostalo odprto.

Z devinskim sporazumom 20. junija je bila Julijska krajina razdeljena po t. i. Morganovi liniji na cono A Julijske krajine, ki je bila pod britansko ameriško vojaško upravo, in cono B Julijske krajine, ki je bila pod upravo Jugoslovanske armade. V coni A sta ostala Trst in Gorica z obsežnim zaledjem. O Beneški Sloveniji, Reziji in Kanalski dolini ni bilo nobenih razprav, ti deli so takoj pripadli Italiji.

Problem meje so delno rešili 10. februarja 1947 s pariško mirovno pogodbo. Jugoslavija je dobila celotno cono B, iz cone A pa še Kras, del Vipavske doline do Gorice, Soško dolino, Brda in Breginjski kot. Mirovna pogodba je postala pravnomočna 15. septembra 1947.

Sporno je ostalo še ozemlje Trsta in zaledja, kjer je nastala posebna tamponska cona, imenovana STO – Svobodno tržaško ozemlje. Tudi območje STO so delili v dve coni: cona A STO, Trst in zaledje, je bila pod britansko ameriško upravo, cona B STO, ki je obsegala Koper, Piran in Istro do Novigrada, pa pod jugoslovansko upravo. Imenovati bi morali skupnega guvernerja, a do dogovora ni nikoli prišlo. Tako je to ozemlje postalo eno prvih kriznih žarišč hladne vojne. Obe strani sta večkrat tudi z vojaškimi grožnjami stali ob meji. Tako so zahodne sile marca 1948 predlagale, naj kar cela cona STO pripade Italiji, proti temu je Jugoslavija seveda ostro protestirala. Najhuje je bilo leta 1953, ko so ZDA in Velika Britanija objavili izjavo, da bosta ukinili vojaško upravo in cono A STO prepustili Italiji. Italija je začela nameščati vojaške sile na meji in tudi Jugoslavija je odgovorila z vojaškimi okrepitvami v coni B STO. Spor je bil rešen s Spomenico o soglasju, t. i. Londonskim sporazumom, leta 1954, ko je STO prenehalo obstajati, uprava cone A STO je bila dodeljena Italiji, cone B STO pa Jugoslaviji. Dokončno pa je bila meja med Italijo in Jugoslavijo potrjena z osimskim sporazumom, podpisanim 10. novembra 1975 in ratificiranim leta 1977.

15. septembra 1947 je torej Sloveniji (in seveda takrat FLR Jugoslaviji) tudi uradno pripadlo ozemlje velikega dela Primorske. Od leta 2005 na ta dan praznujemo državni praznik dan vrnitve Primorske k matični domovini.

Leta 1947 je bilo ob dnevu uveljavitve pariške mirovne pogodbe na Primorskem veliko veselje, ki se je širilo predvsem po zahodni Sloveniji. Dogodek se je zgodil tudi v Železnikih, oziroma v grapi pod Podbrdom, pri Zgagu.

O njem piše Vida Košmelj Beravs:

"Ta dan je bil določen za priključitev Primorske k matični domovini. Primorci s celo Vipavsko dolino so zaradi nepopisnega veselja pripravljali številne slovesnosti, ki naj bi se jih ob priključitvi večina udeležila.

Veselje je zajelo tudi ostalo Slovenijo. Oče Polde Košmelj je nagovoril Koscovega Tineta, ki je stanoval z družino v mali pritlični hiši kot bližnji sosed Boncljeve hiše. Bil je edini lastnik tovornjaka v dolini. Oče ga je prosil, da bi peljal na njem Železnikarje k spodnjemu Zgagu v Podporezen, na mejo med Italijo in Jugoslavijo. Tine je privolil, vžgal avto, naložil številne ljudi v keson in jih zastoj odpeljal. Po opazovanju in pripovedovanju so ljudje mejo dobro poznali.

Oče je prosil nekoga, mislim, da Toneta Fajgla – Kurovca, da sta šla v kilometer dolgo ozko sotesko. Soteska je vezala Spodnjega Zgaga (trgovina, gostil-

Žaganje je fotografiral Viki Gortnar – Štrbencov, ki se je malo prej vrnil iz Engelsa v Sovjetski zvezi, kjer je obiskoval letalsko šolo. Od tam je prinesel tudi fotoaparata. Slik žaganja je bilo več, ohranila se je samo še ta edina. Na fotografiji so vidni poleg obeh žagarjev (Tone Lotrič – Fajgelnov, Polde Košmelj – Popč) še nekaj Železnikarjev: Mica Bendedičič – Morajnarjeva, Anika Fajgelj – Kurovceva, Jože Dolenc – Diča – Glavanov, Dragica Demšar – Hafnarjeva, brat in sestra Pegam – Plajbova in nekaj neznanih oseb.

na in žaga) v Jugoslaviji z bratranec Zgornjim Zgagom v Italiji. V sotesko je vozil ozek kolovoz, poleg je tekel potoček na našo stran. Na severni strani v klanec od dvigajoče soteske je ob Zgornjem Zgagu izviral studenec, ki je tekel proti reki Bači. Na prevalu je znamenito razvodje med Jadranskim in Črnim morjem: Bača teče v Sočo in Jadransko morje, južni potok, ki je gnal žago pri Spodnjem Zgagu, pa v Soro, Savo, Donavo in v Črno morje!

Oče in pomočnik sta šla skupaj v sotesko. Nekje blizu polovice je bila vsekana v strmino na desni strani proti severu karavla, za njo pa po ozki širini postavljeno neugledno tramovje, rampa, ki je služila za državno mejo. S težavo sta vse odvekla na razširjeni prostor pred Spodnjim Zgagom. Kot prikazuje fotografija, sta Tone Lotrič – Fajgelnov in Popč pričela žagati že nekoliko trhel les. Ostanke so med veselimi vzklikanjem in petjem zažgali ...

Viri:

Svobodno tržaško ozemlje. Wikipedia. https://sl.wikipedia.org/wiki/Svobodno_tr%C5%BEa%C5%A1ko_ozemlje.

Pariška mirovna konferenca. Svarog. http://mss.svarog.si/zgodovina/4/index.php?page_id=8417.

Dokumentacijsko gradivo Muzeja Železniki: D/401 Košmelj Beravs Vida: Zgodovinski dogodek.

Fototeka Muzeja Železniki: F/skenirane foto: 2016.

